

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

แม่น้ำโขง มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาหิมาลัย ไหลผ่านมณฑลชิงไห่ ประเทศจีน และบริเวณที่ราบสูงทิเบต ไหลลงสู่ทะเลจีนใต้ ผ่านประเทศจีน ประเทศลาว ประเทศพม่า ประเทศไทย ประเทศกัมพูชา และประเทศเวียดนาม มีความยาวทั้งหมด 4,880 กิโลเมตร เป็นความยาวในประเทศจีน 2,130 กิโลเมตร ช่วงที่แม่น้ำไหลผ่านประเทศจีนมีชื่อเรียกว่า แม่น้ำหลานชางเจียง หรือแม่น้ำล้านช้าง และเมื่อไหลผ่านเข้าเขตประเทศพม่า และประเทศลาว เรียกว่า แม่น้ำโขง ในภาษาไทยเรียกว่า แม่น้ำโขง โดยแบ่งเป็น 2 ช่วงตอน คือ ช่วงตอนบนกั้นพรมแดนระหว่างพื้นที่จังหวัดเชียงรายของประเทศไทยกับพื้นที่แขวงบ่อแก้วของประเทศลาว แล้วไหลเข้าประเทศลาวที่เมืองห้วยทราย แขวงบ่อแก้ว กลับมาไหลออกจากประเทศลาวอีกที่เมืองसानะคาม กำแพงนครเวียงจันทน์ และเป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศลาวในช่วงตอนล่าง ซึ่งกั้นพรมแดนระหว่างพื้นที่ 6 จังหวัดของประเทศไทยได้แก่ จังหวัดเลย จังหวัดหนองคาย จังหวัดนครพนม จังหวัดมุกดาหาร จังหวัดอำนาจเจริญ และจังหวัดอุบลราชธานี กับพื้นที่ของประเทศลาวได้แก่ กำแพงนครเวียงจันทน์ แขวงบอลิคำไซ แขวงคำม่วน แขวงสะหวันนะเขต แขวงสาละวัน และแขวงจำปาสัก จากนั้นไหลเข้าไปในประเทศลาวอีกตอนหนึ่งที่เมืองปากเซ แขวงจำปาสักแล้วไหลออกจากประเทศลาวที่เมืองโขง แขวงจำปาสัก เข้าสู่ประเทศกัมพูชา ที่จังหวัด สตึงตรง (Stung treng) ไหลออกจากประเทศกัมพูชาที่จังหวัดพนมเปญ (Phnom Penh) เข้าสู่ประเทศเวียดนามและแยกออกเป็นหลายสาย บริเวณที่เรียกว่า ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ก่อนที่จะไหลลงสู่ทะเลจีนใต้ มีความยาวตลอดสายรวมทั้งสิ้นประมาณ 4,880 กิโลเมตร (จเร ศีลา, 2537)

แม่น้ำโขงจึงเป็นแม่น้ำที่สำคัญสายหนึ่งในภูมิภาคอุษาคเนย์ ที่มีความสำคัญแก่ผู้คนที่อาศัยอยู่ในสองฝั่งของแม่น้ำโขงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พื้นที่ในเขตชายฝั่งแม่น้ำโขงที่กั้นในเขตแดนระหว่างไทย-ลาว ประมาณ 955 กิโลเมตร ที่ส่งผลทำให้พื้นที่ทั้งสองฝั่งเป็นพื้นที่พรมแดนหรือพื้นที่ชายแดน ซึ่งพื้นที่ชายแดนคือจุดกำเนิดของความเป็นชาติและประเทศ เป็นจุดเริ่มต้นพร้อมๆ กับจุดสิ้นสุดของประวัติศาสตร์สมัยใหม่ และขอบเขตความเป็นอธิปไตย เป็นเส้นแบ่งที่ผนวกเอา “ความเหมือนกัน” ของคนในชาติภายในพรมแดนเดียวกันเข้าไว้ด้วยกัน และแยก “ความต่างกัน” ของคนนอกพรมแดนออกไป (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2545) วิธีการดำรงชีวิตและวิถีทางสังคม การเมืองการปกครองและศิลปวัฒนธรรมในแถบลุ่มน้ำโขงทั้งสองฝั่งจึงมีความเหมือนและความแตกต่างผสมกลมกลืนกันไปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (นิยม วงศ์พงษ์คำ, 2545)

ศิลปวัฒนธรรมในแถบลุ่มน้ำโขงทั้ง 2 ฝั่งถือเป็นงานศิลปะที่มีความโดดเด่น และมีอัตลักษณ์และสุนทรียภาพของตนเอง ทั้งนี้เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่แตกต่าง ย่อมแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างทั้งทางอัตลักษณ์และสุนทรียภาพที่ต่างกัน เนื่องจากชุมชนแต่ละแห่งแต่ละพื้นที่ย่อมสร้างสรรค์งานศิลปวัฒนธรรมที่มีคุณค่าทั้งความงามและประโยชน์ใช้สอยที่ต่างกัน อีกทั้งความแตกต่างทั้งทางด้านความเชื่อ ค่านิยม รวมถึงระบอบการเมืองการปกครองที่แตกต่างย่อมทำให้เกิดงานศิลปวัฒนธรรมที่แตกต่างหลากหลายตามวิถีที่ชุมชนนั้นดำรงอยู่

งานศิลปกรรมในอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขงถือเป็นงานศิลปวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่มีส่วนมากแล้วสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองความเชื่อ พิธีกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับเรื่องผี พราหมณ์ และพุทธศาสนา เช่นงานจิตรกรรมฝาผนังประดับพระอุโบสถหรือสิม งานประติมากรรมประดับศาสนาเคารพประเภทช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ คันทวย สัตว์ทวารบาลฝ้าบันได ทางขึ้น งานศิลปกรรม เช่นการสร้างพุทธปฏิมาในรูปแบบต่างๆ แต่ด้วยความเชื่อ ค่านิยม รวมถึงระบอบการเมืองการปกครองที่แตกต่างกันของสองฝั่งโขงนั้น อาจส่งผลต่องานศิลปกรรมของชุมชนทั้งสองฝั่งอย่างหลีกเลี่ยงได้ยาก ดังนั้นอัตลักษณ์และสุนทรียภาพทางศิลปกรรมของชุมชนทั้งสองฝั่งโขงจึงมีอัตลักษณ์และสุนทรียภาพที่หลากหลายแตกต่างตามสภาพการณ์ของชุมชนนั้นๆ

หากกล่าวโดยสรุปก็คือดินแดนในอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขงโดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ชายแดนระหว่างประเทศไทยและสปป.ลาว เป็นดินแดนที่มีทั้งความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความหลากหลายทางชาติพันธุ์วรรณา ความหลากหลายทางศาสนา ความเชื่อ และพิธีกรรม ย่อมทำให้เกิดงานศิลปวัฒนธรรมโดยเฉพาะงานศิลปกรรมที่มีความหลากหลายทั้งทางด้านอัตลักษณ์และสุนทรียภาพ แต่หากปัจจุบันยังขาดการบันทึกศึกษาอย่างเป็นระบบขาดการนำองค์ความรู้เผยแพร่สู่สาธารณชนอย่างถูกต้องและกว้างขวาง (เฉลิมศักดิ์ พิภูลศรี,2550)

พุทธปฏิมาในแถบลุ่มน้ำโขงเป็นงานศิลปกรรมอย่างหนึ่ง ที่มีความโดดเด่นมีอัตลักษณ์และสุนทรียภาพ ที่ยังขาดการบันทึกศึกษาอย่างเป็นระบบและขาดการนำองค์ความรู้เผยแพร่สู่สาธารณชนอย่างถูกต้องและกว้างขวาง ซึ่งส่งผลต่อความรู้ความเข้าใจในการดูแลรักษา และการอนุรักษ์พุทธปฏิมาในแถบลุ่มน้ำโขงอย่างจริงจัง สามารถสร้างประโยชน์และคุณค่าทั้งในทางศิลปะหรือสร้างประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การท่องเที่ยว หรือการศึกษา ได้อย่างแท้จริง

จากเหตุผลและความสำคัญดังกล่าวจึงทำให้ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพของงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขงเพื่อให้เห็นถึงประวัติความเป็นมา ภูมิปัญญาในการสร้างและอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพของงานพุทธปฏิมาอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขงเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลทางด้านศิลปกรรมอย่างเป็นระบบทั้งในรูปแบบเอกสารหนังสือ สิ่งพิมพ์ ทัศนศิลป์ เว็บไซต์เพื่อนำเผยแพร่สู่สาธารณชนและเป็นแนวทางในการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมต่อไป

2. วัตถุประสงค์หลักของแผนงานวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขง
- 2.2 เพื่อศึกษาภูมิปัญญาในงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขง
- 2.3 เพื่อศึกษาอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขง

3. ขอบเขตของการวิจัย

3.1 ขอบเขตด้านพื้นที่ในการวิจัย

พื้นที่ในการวิจัยครั้งนี้คือพื้นที่ที่ติดกับลุ่มน้ำโขงในเขตภาคเหนือประเทศไทยคือ อำเภอเชียงแสน และอำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย และพื้นที่ที่ติดกับลุ่มน้ำโขง ในเขตภาคเหนือของ สปป.ลาวคือ แขวงบ่อแก้ว

3.2 ขอบเขตด้านประชากรและกลุ่มตัวอย่างในการวิจัย

ประชากรในการวิจัยครั้งนี้คือประชาชนทุกคนที่อาศัยอยู่ในเขตชุมชนลุ่มน้ำโขงทั้งในประเทศไทยและ สปป.ลาวสำหรับกลุ่มตัวอย่างผู้วิจัยได้กำหนดไว้ดังนี้

1. กลุ่มผู้รู้ (Key Informant) ได้แก่ ผู้นำภาครัฐ ผู้นำภาคเอกชน ผู้นำภาคประชาชน ปราชญ์ชาวบ้าน
2. กลุ่มผู้ปฏิบัติ (Casual Informant) ได้แก่ ครูช่าง ช่างท้องถิ่น นักวิชาการทางด้าน ศิลปะและวัฒนธรรม นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี นักมานุษยวิทยาและนักสังคมศาสตร์
3. กลุ่มผู้เกี่ยวข้อง (General Informant) ได้แก่ ชาวบ้าน และนักท่องเที่ยว

3.3 ขอบเขตด้านเนื้อหา

เนื้อหาในการศึกษาในครั้งนี้คือการศึกษาประวัติความเป็นมาและภูมิปัญญาของงานพุทธปฏิมาในประเทศไทย และ สปป.ลาว เพื่อสะท้อนอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพของงานพุทธปฏิมาแห่งลุ่มน้ำโขง โดยศึกษาเฉพาะงานพุทธปฏิมาหรือพระพุทธรูปที่เป็นองค์ประธานภายในสิม(โบสถ์) วิหารเท่านั้นไม่หมายรวมถึงพุทธปฏิมาในสถานที่อื่นๆ ทั้งนี้ด้วยเหตุว่าพระพุทธรูปที่เป็นองค์ประธานในสิมหรือวิหารนั้นมีความสำคัญมากที่สุดในการสร้างวัดส่วนพระพุทธรูปในแหล่งอื่นเป็นเพียงองค์ประกอบรอง

3.4 ขอบเขตด้านระยะเวลา

ระยะเวลาในการดำเนินการวิจัยในระยะที่ 1 จำนวน 1 ปี

4. วิธีดำเนินการวิจัย

4.1 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ ประกอบด้วย

- 1) แบบสำรวจ (Observation) เพื่อใช้ในการสำรวจพุทธปฏิมาในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง

2) แบบสัมภาษณ์ (Interview) มี 2 แบบคือ

2.1 แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview)

ตอนที่ 1 เป็นข้อมูลส่วนตัวของผู้ให้สัมภาษณ์ เกี่ยวกับ ชื่อ นามสกุล เพศ อายุ การศึกษา อาชีพ ที่อยู่ เป็นต้น

ตอนที่ 2 เป็นคำถามเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขง

2.2 แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Unstructured Interview)

3) แบบสังเกต (Observation) มี 2 แบบคือแบบสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และไม่มีส่วนร่วม (Non - Participant Observation) เพื่อใช้สังเกตกลุ่มเป้าหมายในกลุ่มน้ำโขง ผู้วิจัยได้เข้าไปสังเกตสภาพทั่วไปภายในชุมชน วิถีชีวิตความเป็นอยู่ และวัฒนธรรมที่เป็นภาพรวมของท้องถิ่น

4) แบบสนทนากลุ่ม (Focused Group Guideline) ใช้กับกลุ่มต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมา ภูมิปัญญา และอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพในงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขง

4.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลโดยยึดหลักข้อมูลที่มีลักษณะสอดคล้องกับความมุ่งหมายของการวิจัย สามารถตอบคำถามของการวิจัยได้ตามที่กำหนดไว้ ซึ่งมีวิธีการเก็บข้อมูลดังต่อไปนี้

1) การเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร เป็นข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จากเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ ประวัติความเป็นมา ภูมิปัญญาอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพในงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขง ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรม แนวคิดและทฤษฎีทางด้านสังคมวิทยา มานุษยวิทยา และวัฒนธรรม อีกทั้งเนื้อหาเกี่ยวกับพื้นที่ที่ทำการศึกษา โดยค้นคว้าเอกสารปฐมภูมิ และทุติยภูมิ จากหน่วยราชการ สถาบันการศึกษา เอกชน ประเภทหนังสือ ตำรา รายงานการประชุม งานวิจัย ปรินต์นิพนธ์ ภาคนิพนธ์ การศึกษาค้นคว้าอิสระ อินเทอร์เน็ต และวิดีโอทัศน์

2) การเก็บข้อมูลจากภาคสนาม เป็นข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จากพื้นที่ที่ทำการศึกษาวิจัย โดยวิธีการสำรวจจากแบบสำรวจ การสัมภาษณ์โดยใช้แบบสัมภาษณ์ที่มีโครงสร้าง (Structured Interview) และไม่มีโครงสร้าง (Unstructured Interview) แบบสังเกต (Observation) ทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม แบบสนทนากลุ่ม (Focused Group Guideline) โดยผู้วิจัยดำเนินการตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

2.1 ใช้แบบสำรวจเพื่อสำรวจแหล่งพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโขงทั้งในประเทศไทย และ สปป.ลาว

2.2 ใช้เทคนิคการสัมภาษณ์ที่มีโครงสร้างกับกลุ่มผู้รู้ ผู้ปฏิบัติการ และผู้เกี่ยวข้องที่ประกอบไปด้วย ประชาชนทั่วไป นักท่องเที่ยว นักวิชาการ นักบริหารที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติ ภูมิปัญญา และอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพ ตามกรอบแนวคิดการวิจัย

2.3 ใช้เทคนิคการสัมภาษณ์ที่ไม่มีโครงสร้าง เพื่อใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ที่มีประเด็นคำถามเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา และภูมิปัญญาในงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโจง

2.4 ใช้เทคนิคการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมและมีส่วนร่วม ใช้การสังเกตกลุ่มประชาชนโดยเข้าไปสังเกตสภาพทั่วไปภายในชุมชน วิถีชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรม และเหตุการณ์ทั่วไปของชุมชนที่ทำการศึกษาวิจัย และการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมและขั้นตอนต่างๆ

2.5 ใช้เทคนิคการสนทนากลุ่ม โดยผู้วิจัยใช้การสนทนากลุ่มกับกลุ่มคนในชุมชนที่เกี่ยวข้องได้แก่ หัวหน้ากลุ่ม นักวิชาการ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน และเจ้าหน้าที่ของรัฐ โดยมีผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่มครั้งละประมาณไม่เกิน 10 คน เพื่อปรึกษาหารือประเด็นเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา ภูมิปัญญาอัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพในงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำโจง

3) การจัดกระทำข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล

ในการจัดกระทำข้อมูล ผู้วิจัยดำเนินการนำข้อมูลที่ได้มาจากการศึกษาเอกสารและข้อมูลจากภาคสนามมาจัดกระทำดังต่อไปนี้

3.1 นำข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จากเอกสารต่างๆ มาศึกษาอย่างละเอียดพร้อมจัดระบบหมวดหมู่ ตามความมุ่งหมายของการวิจัยที่กำหนดไว้

3.2 นำข้อมูลจากภาคสนามที่เก็บรวบรวมได้จากแบบสำรวจ แบบสังเกต แบบสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่มและการประชุมเชิงปฏิบัติการ ซึ่งได้จัดบันทึกไว้และในแถบบันทึกเสียง มาถอดความ แยกประเภท จัดหมวดหมู่ และสรุปสาระสำคัญตามประเด็นที่ทำการศึกษาวิจัย

3.3 นำข้อมูลทั้งที่เก็บรวบรวมได้จากเอกสารและข้อมูลภาคสนามที่รวบรวมได้จากการสำรวจ การสังเกต การสัมภาษณ์ และการสนทนากลุ่ม มาตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งในการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลผู้วิจัยใช้วิธีการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) ของ Denzin (1970) คือ การแสวงหาความเชื่อถือได้ของข้อมูลจากแหล่งที่แตกต่างกัน

4) การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล (Data Triangulation) คือการพิสูจน์ว่าข้อมูลที่ผู้วิจัยได้มานั้นถูกต้องหรือไม่ วิธีตรวจสอบคือการสอบแหล่งของข้อมูล แหล่งที่มาที่จะพิจารณาในการตรวจสอบได้แก่ แหล่งเวลา หมายถึง ถ้าข้อมูลต่างเวลากันจะเหมือนกันหรือไม่ แหล่งสถานที่ หมายถึง ถ้าข้อมูลต่างสถานที่กันจะเหมือนกันหรือไม่ และแหล่งบุคคล หมายถึง ถ้าบุคคลผู้ให้ข้อมูลเปลี่ยนไป ข้อมูลจะเหมือนเดิมหรือไม่ เป็นต้น

5) การวิเคราะห์ข้อมูล

ในการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยจะนำข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมจากเอกสารและข้อมูลภาคสนามที่ได้จากการสำรวจ การสังเกต การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม ทำการวิเคราะห์ข้อมูลแบบสร้างข้อสรุปตามแนวคิดของสุภาวศ์ จันทวานิช (2546) ดังนี้

5.1 การวิเคราะห์แบบอุปนัย (Analytic Induction) คือวิธีตีความสร้างข้อสรุปจากข้อมูลรูปธรรมหรือปรากฏการณ์ที่มองเห็น

5.2 การวิเคราะห์โดยการจำแนกชนิดข้อมูล (Typological Analysis) คือการจำแนกข้อมูลเป็นชนิด ๆ (Typologies) ตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกันไปโดยการใช้วัฒนธรรมเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ รวมทั้งแนวคิดและทฤษฎีในการวิเคราะห์ข้อมูล

6) การนำเสนอข้อมูล

ในการนำเสนอข้อมูล ผู้วิจัยนำเสนอผลการศึกษาวิจัยตามความมุ่งหมายของการวิจัย ด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) พร้อมแสดงตาราง ภาพถ่าย ภาพลายเส้น (Sketch)

5. นิยามศัพท์เฉพาะ

พุทธปฏิมา หมายถึง พระพระพุทธรูปที่เป็นประติมากรรมแบบลอยตัวที่เป็นองค์ประธานภายในสิม(โบสถ์)วิหารในเขตลุ่มน้ำโขงพื้นที่อำเภอเชียงแสน อำเภอเชียงของ ประเทศไทย และเขตแขวงบ่อแก้ว สปป.ลาว

ภูมิปัญญา หมายถึง ประสบการณ์หรือทรัพยากรความรู้ ทรัพยากรบุคคลในงานพุทธปฏิมาที่มีอยู่ในเขตลุ่มน้ำโขงพื้นที่อำเภอเชียงแสน อำเภอเชียงของ ประเทศไทย และเขตแขวงบ่อแก้ว สปป.ลาว

อัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพ หมายถึง รูปแบบหรือลักษณะร่วมของพระพุทธรูปที่สะท้อนคุณค่าและความงาม ในงานพุทธปฏิมาของผู้คนในเขตลุ่มน้ำโขงพื้นที่อำเภอเชียงแสน อำเภอเชียงของ ประเทศไทย และเขตแขวงบ่อแก้ว สปป.ลาว

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

- 6.1 เผยแพร่รายงานวิจัยแก่หน่วยงานแนะ องค์กร และบุคลากรที่เกี่ยวข้อง
- 6.2 นำเสนอผลงานวิจัยในการประชุมสัมมนา ระดับชาติและนานาชาติ
- 6.3 ตีพิมพ์ผลงานวิจัยในวารสารระดับชาติและนานาชาติ
- 6.4 สร้างเว็บไซต์ (Website) เพื่อเผยแพร่ผลงานวิจัย